

ՊԱՐԳԵՎ ԱՐԵՂԱ ԳԵՈՐԳՅԱՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԶՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ 18-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Ովսեպի արքեպիսկոպոս Արղուսթյանը 18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժման ակնառու գործիչներից մեկն է։ Նա քսան տարի շարունակ ճիգ ու ջանք չի խնայել աջակցելու հայ ժողովրդի ազատագրության՝ թոթափելու պարսկա-թյուրքական արյունոտ լուծք։ Նա արել է նմանապես հնարավորը՝ ամրապնդելու հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը։

Մեր նյութից դուրս է այստեղ խոսել հայ ազատագրական շարժման գործում Հովսեպի արքեպիսկոպոսի կատարած դերի մասին ընդհանրապես։

Ներկա հոգևածով մենք նպատակ ունենք լուսարանել Հովսեպի արքեպիսկոպոս Արղուսթյանի գործունեությունը տպագրության ասպարեզում, որը, վերջին հաշվով, դարձյալ կապված է եղել հայ ազատագրական շարժման հետ, քանի որ նա իր այդ ձեռնարկով նպատակ է ունեցել զարթեցնել հայերի մեջ ազգային ինքնագիտակցության գաղափարը և մտավոր սնունդ մատակարարել ժողովրդական լայն շրջաններին։

Հովսեպի արքեպիսկոպոսը շատ լավ գգում էր, որ հայ ժողովրդի ազատագրության գործի համար մեծ նշանակություն ունեն հայ պատմիչների թողած հարուստ ժառանգության հրատարակումն ու ընթերցումը. նա իր մի նամակում գրում է. «... Ազգն մեր ծառաի են ընթեռնելոյ պատմագիրս», իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր հիմնել տպարան։

Հովսեպի արքեպիսկոպոս Արղուսթյանը, հետևելով իր մեծ ու եղանդուն տառույչին՝ Սիմեոն Նրեանցուն, րիտ շատ վաղ ցանկա-

նում է Ռուսաստանի հյուսիսային շրջաններում, ի գին ամեն զոհողության, տպարան բաց անել։ Այս կապակցությամբ նա երկար տարիներ բանակցություններ էր վարում Ղուկաս կաթողիկոսի և Ամստերդամի հայերի հետ՝ Ամստերդամի հայ տպարանը ձեռք բերելու համար, որը սակայն, ի վերջո, անհաջողության է մատնվում։ Արղուսթյան արքեպիսկոպոսը մինչև Ռուսաստանում հայկական առաջին տպարանի հաստատումը, ստիպված է լինում գոհանալ եվրոպայում գործող հայ մշակներին տպագրական գործեր միայն հանձնարարելով։ Այդպես, 1780 թվականին կոնդոնում Արղուսթյանի ցանկությամբ հրատարակվում է «Իսաակոսի և Կառապետի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» գիրքը, «Թարգմանութիւն ի հայկական լեզուէ ի լատին բարբառ ի Յովհաննիսէ Սկրտերեան», որը պարունակում է նաև Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» լատիներեն, ֆրանսերեն և անգլերեն թարգմանության հետ միասին և որը լույս է տեսնում Գրիգոր Խալդարյանի տպարանից։

Ռուսաստանում հայերեն լեզվով առաջին տպարանը հիմնում է դարձյալ վերոհիշյալ ջուղայեցի Խոջամալի որդի Խոջա Գրիգոր Խալդարյանը 1781 թվականին¹։

1. Գյուտ ավագ քահանա Աղանյան, «Դիվան Հայոց պատմության», Թիֆլիս, 1911 թ., գիրք Բ, էջ 487 (ժանդարներ)։

2. Տպարանի հիմնադիր Գրիգոր Խալդարյանը չլիտի շփոթել նրա պապի հայր Գրիգոր Խալդարյանի հետ, որը հիշված է 1713 թվականին Ամստերդամում

Հայ տպագրության այդ շարքաշ մշակի մասին կենսագրական քիչ տեղեկություններ կան: Գրիգոր Խալդարյանի ու նրա հիմնադրած տպարանի մասին կցկտուր տեղեկություններ ենք գտնում 1783 թվականին Պետերբուրգում հրատարակված «Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից» գրքի հիշատակարանում: «Կասն հարկաւորութեան իմիք նշեալ յեկրէն Հնդկաց գնացի յերկիրն Անգլիացւոց և ի մեծ քաղաքն Լոնդոն,— գրում է Խալդարյանը,— և մնացի իբր ամս տասն. և ի միջոցի սոյն տասնեքի ամացս անդադար որոնէի գտանել զարհեստաւոր մի, զի փորագրեալ տայցէր ինձ գտառս հայկականս. որք թէպէտ բազումք կային, բայց ոչ կամէին շինել և տալ ինձ զպողպատեայ տառսն, և ոչ զմայր տառիցն, այլ միայն զկաղապարեալն, յաղագս որոյ տակաւին մնացի ի նոյն տենչմանս անկատար, բայց լցուցիչն ամենայն կարօտութեանց՝ ելից և զիմ բաղմամբայ փափագ սրտիս առաքելով առ ի յանակնկալ ժամու զար[հ]եստաւոր տմն անգլիացի, զոր եկեալ և փմացեալ զնորարարադոնալ խորհուրդ սրտիս, յանձն էառ շինել և տալ ինձ զայն, զոր խնդրէի. և իմ հաճեալ բանից նորին պատուէր ետու փորագրել զերիս տեսակ գիրս. զորքան վարձս խնդրեաց, զայն և խոստացայ տալ անխնայօրէն: Եւ ի յաւարտելն նորին գտառսն, հարկ եղև մնզ վերստին դառնալ յերկիրն Ռուսաց, ի կայսերանիստ և աստուածապահ մայրաքաղաքն Սանկտպետերբուրգ:»

Հիշատակարանից երևում է, որ Գրիգոր Խալդարյանը, նախքան իր տպարանի լոնդոնից տեղափոխելը, եղել է Ռուսաս-

տանում, ուսումնասիրել է հայկական տպարան այնտեղ հիմնելու հնարավորությունը և նոր միայն փոխադրվել է Պետերբուրգ: Գրիգոր Խալդարյանը, բացի Արղուսյան արքեպիսկոպոսի ցանկությամբ տպած վերահիշյալ գրքից, լոնդոնում այլ գրքեր չկարողացավ հրատարակել, միայն Ռուսաստանում, բարեկամական միջավայրում և հայկական մեծ գաղութների առկայության պայմաններում, նա հնարավորություն ստացավ իր լուսավորական օգտաշատ գործը մեծ թափով ծավալելու:

Պետերբուրգում տպարան հիմնադրելու առաջին օրերից, Գրիգոր Խալդարյանը արժանանում է ռուսահայոց առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանի աջակցությանը: Արղուսյանը թեմի գործերով եկել էր մայրաքաղաք ու վայելում էր կայսրուհու և արքունիքի համակրանքն ու հովանավորությունը: Սրբազանը քաջալերում է Խալդարյանի ձեռնարկը՝ խոստանալով աջակցել նրան՝ գրքեր հանձնարարելով տպելու: «Տեսեալ զնորակազմ տիպս մեր, կարի տրախ անդ (Հովսեփ արքեպիսկոպոսը:— Պ. Ա. Գ.),— պատմում է հիշատակագիրը,— և հրամայեաց տպել զփոքր տետրակն այբուբենից, զոր և տպեցի ծախիւք իմօք, և խոստացաւ ևս ընձեռել մեզ զգրքանս զանազանս առ ի տպել:»

1781 թվականին այբբենարանը տպելուց հետո, Խալդարյանը նկատում է, որ իր տառերի տեսակները քիչ են, ուստի և լոնդոնից հրավիրում է իր ծանոթ փորագրիչ վարպետին և նոր տառեր փորագրել տալիս: Հովսեփ արքեպիսկոպոսն օգնում է Խալդարյանին թե՛ բարոյապես և թե՛ նյութապես:

Եվ այսպես, Պետերբուրգում սկսվում են հայերեն գրքերի տպագրական առաջին աշխատանքները:

1783 թվականին տպարանատեղը, իր անձնական ծախքով, հրատարակում է ժամագիրք՝ «Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից» խորագրով: Սա բավականին հաջող տպագրական մի գործ է: Գիրքն ունի $9,5 \times 14,5$ սմ. մեծություն, բաղկացած է 577 միասյուն էջերից, յուրաքանչյուր էջում 25 տող: Տառերը պարզ են, դյուրընթեռնելի և գեղեցիկ շարված: Գրքում, բացի գլխատառերից, տրոսք հայկական մանրանկարչությունից վերցված թույնագրեր են, մնացած

տպագրված «Հայրի Աստուածաշունչ» գրքի հիշատակարանում: «...Դարձեալ յիշեցէք ի Տէր,— կարդում ենք այնտեղ,— զազնուամեծար աղէն խօշայ Գրիգորն և զանդրանիկ որդին Յովհաննէսն ի Տէր հանգուցեալսն:»

Արվեստի վաստակավոր գործիչ Գարեգին Լեոնյանը, իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» աշխատության մեջ, բերելով այդ հատվածը (էջ 168), կասկածանքով է վերաբերվում հիշատակարանում հիշված Գրիգոր անվանը՝ թե «Արդյոք պապը չի՞ եղել այս Խալդարյան Գրիգորի: Որ իսկապես խոշա Գրիգորը Խալդարյան Գրիգորի պապի հայրն է եղել, այդ պարզ երևում է 1783 թվականին հրատարակված «Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից» գրքի հիշատակարանից, ուր ասված է. «Հայցեմ աստուծոյ ի շինեալնդ վայելողացդ գրքոյս, զի յիշեսցիք ի մաքուր յաղօթս ձեր զհայրն իմ զՋուղացի Խալդարեանց Խօշամալն... զպապն իմ զնօշայ Յովհաննէսն և զհայր պապուն իմոյ զԽօշայ Գրիգորն:»

1. Խալդարյանի տպարանն ունեցել է ինն տեսակ հայերեն և երկու տեսակ ռուսերեն գրքեր, ինչպես նաև բազմաթիվ պատկերներ (կլիշեներ) (տե՛ս Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանի «Երիվան Հայոց պատմություն», Թիֆլիս, 1911 թ., գիրք Բ, էջ 14):

ղարդարանքները՝ խորանները, լուսանցա-
ղարդերը և Հին ու Նոր Կտակարաններից
տեսարաններ պատկերացնող նկարները,
ռուսական ոճով են՝ վերցված ժամանակի
ռուսական հրատարակություններից: Գիրքն
ունի հիշատակարան, որտեղ շարադրված է
տպարանի հիմնադրման մանրամասն պատ-
մությունը:

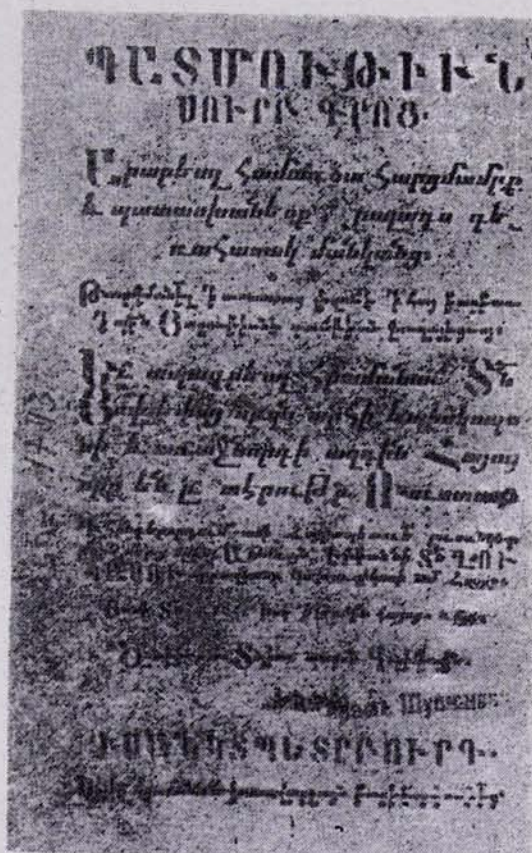
Մեկ ու կես տարվա ընդհիջումից հետո,
1785 թվականին, տպարանը լույս է ընծա-
յում «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»ը: Գրքի
տիտղոսաթերթում նշված է. «Արարեալ հա-
մառօտ հարցմամբք և պատասխանեօք, յա-
ղագս դեռահասակ մանկանց: Թարգմանեալ
ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ ի պարոն
Յարութիւնէ Դաւթեան ջուղայեցոյ: Եւ
տպագրեալ հրամանաւ Տեառն Յովսէփայ
սրբազան արհի եպիսկոպոսի և առաջնորդի
ազգին Հայոց որք ան ընդ տէրութեամբ Ռուս-
տաց... Յամի Տեառն 1785: Իսկ ի թուին
Հայոց ՌՄԼԻ: Ապիւրք և տպիւք պարոն Գրի-
գորին: Ի Սանկտպետրբուրգ: Կրկին հրամա-
նաւ վառարարացն բարեկարգութեանց: Գրքում
տեղավորված է նաև իրավաբանա-
կան բովանդակությամբ մի տեքստ, որը
վերնագրված է՝ «Առ ի լնլոյ զպարապ տեղիս՝
եղաք բան ինչ յաղագս իրաւանց. թարգմա-
նեալ ի յանգլիացոց լեզուէ ի հայ բար-
բառ ի պարոն Գրիգորէ Խաղարեանց կուչ-
եղոյ»: Գիրքը բաղկացած է 68 էջերից և ու-
նի 10×16 սմ. ձեռնություն:

Նույն 1785 թվականին Խաղարյանը
լույս է ընծայում նաև Ներսես Ենոքյան
«Յիսուս Որդին»: Դա՝ այդ գրքի 8-րդ տպա-
գրությունն էր. առաջին անգամ լույս էր տի-
սել Վենետիկում 1643 թվականին:

Արդության արքեպիսկոպոսը միշտ իր նա-
մակներում ցուցմունքներ էր տալիս Գրիգոր
Խաղարյանին, օգնում էր գրքերի տպագրու-
թյան անթերի լինելու գործին, տգետում էր
տպարանի անխոց աշխատողին, ուղղում էր
թույլ տված սխալները, աշխատում էր
տպագրված գրքերի տարածման գործով՝
կապ պահելով Կոստանդնուպոլսի և Հնդկաս-
տանի գրասեր հայերի հետ, մյուս կողմից,
նա երկար որոնումներ էր կատարում վան-
քերի մատենադարաններում և զանազան
անձերի մոտ ու տպագրության համար պատ-
րաստում մինչ այդ անտիպ մնացած բազ-
մաթիվ ձեռագրեր:

Արդությանի այս շրջանի գործունեության
մասին հարուստ նյութեր են պարունակվում
Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարա-
նում պահպանվող և Արդությանի ձեռքով
իսկ գրի առնված թղթակցությունների մի
քանի մատյաններում:

1786 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Ար-
դության արքեպիսկոպոսը Նոր-Նախիջևանից
գրում է Գրիգոր Խաղարյանին, որ նրանից
ստացել է 18 հատ ժամագիրք, 50 հատ
«Յիսուս Որդի» գրքից և 250 հատ Սուրբ
Գրոց պատմություն և այլն: «Եւ... ամբողջ
առաքելի ի Ստանպոլ, Կէս գրեանցն տեղոյ
իշխանաց ընծայելի գրով իմով, իսկ կէսն
գրեցի շոտով ի Բասրայն— ի Հնդկիս առա-
քեալ, նմանապէս ընծայեալ իշխանացն ի

1785 թվականին, Պետերբուրգում, Գրիգոր
Խաղարյանի տպարանից լույս տեսած
«Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»ի տիտղոսաթերթը:

դիմաց իմոյ»: Նույն նամակում տեղեկաց-
նում է, որ Թիֆլիսի աննպաստ դեպքերի
հետևանքով, գրքերի վաճառման գործը
անհաջողության է մատնվել. Արդությանն
այդ մասին գրում էր. «Մինչև այժմ առնող
ոչ գոյ... Զի իւրաքանչիւր ոք զինքենէ խոր-
հի թէ գերծանելոց իցէ արդեօք ի վերայ յա-
րուցեալ թշնամոյն, որք արդէն ի սուր և ի
փերութիւն մղեն զնոսա»: Ապա Արդությանը
անդրադառնում է Ներսես Ենոքյան «Յի-

սուա Որդի» գրքում տեղ գտած տպագրական վրիպակներին. «... Գիտացեալ իցեմ ի Յիսուա Որդուն ի տպագրութիւն բաւական սխալանք ունի, բայց ներելիք վասն միայնութեանդ, և քանի ոտանաւոր խորատ առքեցի առ քեզ դնել ի վերին Յիսուա Որդուն, դու ոչ երբեք...»¹:

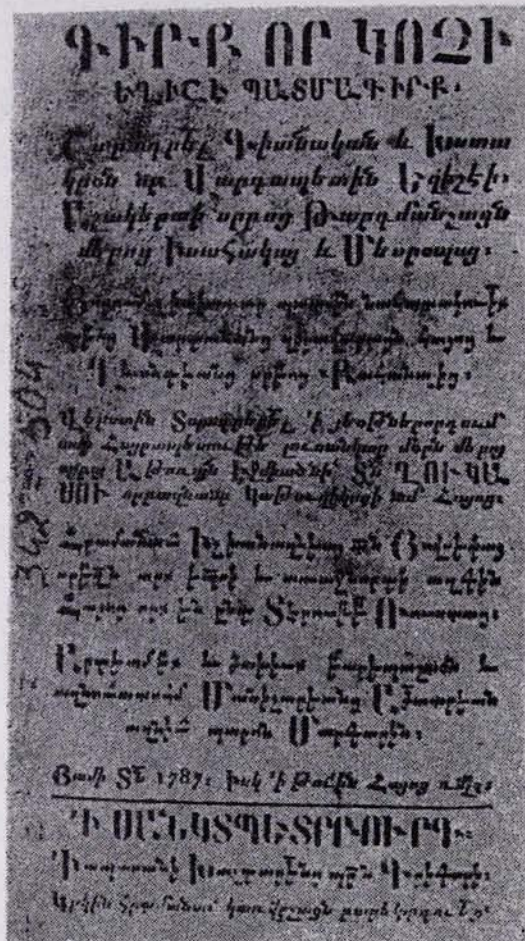
1786 թվականին Խաղարկյանի տպագրատունը հրատարակում է չորս գիրք՝ «Աստուածաղես», «Ճաշոց», «Անտարան» և

խսկ հաջորդ տարին՝ նրկու գիրք՝ «Նղիշէ» և «Խառնառոտ ժամագիրք»:

Նղիշէի հրատարակութունը նշանակալից երևույթ էր հայ տպագրության պատմության մեջ, քանի որ 1764 թվականի Կոստանդնուպոլսի հրատարակութունից հետո՝ այդ գրքի երկրորդ տպագրութունն էր: Գիրքն ունի $9 \times 14,5$ սմ. մեծություն և բաղկացած է 413 էջերից: Նղիշէի տիպոգրաֆիկում նըշված է. «Գիրք որ կուշի Նղիշէ պատմագիրք: Շարադրեալ գիտնական և խստակրօն սուրբ վարդապետին Նղիշէի, աշակերտի Սրբոց Թարգմանչացն մերոց Իսահակայ և Մեսրոպայ» և այլն, «Արդեամբք և ծախիւր բարեպաշտօն և ազնուատոհմ Մանիշարևանց Աստուածատրեան ազնիւ պարոն Մարգարին: Յամի Տեառն 1787: Իսկ ի թուին Հայոց ՌՄԼԶ» և այլն: Գրքի առաջաբանը վերնագրված է հետևյալ կերպ. «Առ ընթերցող սուրբ մատենիս. նախերգանք արաշնալ ուրումն բանասերի Պետրոսեան Ստեփաննոսի Ակնեցույ» (էջ 3—12): Գրքի հիշատակարանում խոսվում է գլխավոր մեկենաս Մանիշարյանցի և նրա մերձավորների մասին, հիշատակվում է նաև «երջանկազարդ պարոն Յօհաննէսն՝ որ և է հարիւրապետ ի մէջ զօրացն Ռուստաց...»: Հիշատակագիրը հետևյալ ձևով է բնութագրում Մանիշարյանցի առատաձեռնութիւնը. «... Զի բարեհամբաւ և խոհեմազարդ ազնուականս ըստ մեծի սիրոյն, զոր ունի առ ազգս իւր և ըստ զրաւէր քարուց իւրոց՝ որ միշտ բաղձայ լինել յազգի իւրում այնք բարիք, որք գտանին ի զանազան ազգս, որոց բարեացն մի է և այս ի սրբիկ պրքոյս՝ արդեամբք և ծախիւր իւրովք հաճեցաւ ի լոյս ածել զսա ի վայելումն հայկազուն բանասէր ընթերցողաց: Որ և սիրավառ բաղձանօք հետևի զայլ ևս քան զայս մեծածախ՝ ազգաօգուտ և հոգեշահ գրեանս տպեցուցանել տեսնապարդև գոյիւր իւրովք, ի յիշատակ ինքեան և իւրայնոցն»:

Ապա տպագրողը ներողութիւն է խնդրում գրքում եղած վրիպակների համար. «Բայց անթէ ուր ուրիք գտանիցի ի սմա սխալանս ինչ, առ այնս ներել աղաչեմ, քանզի այն ոչ է լինալ ի կամաց, այլ ի վրիպմանէ աշաց, որովհետեւ չիք անսխալ բայց միայն Աստուած, որ և օրհնեալ է յաւիտեանս ամէն»:

Արդուիւյան արքեպիսկոպոսը մի կողմից տպագրված գրքերը ուղարկելով արտասահման, մյուս կողմից էլ ձեռնամուծա էր լինում նոր գրքերի տպագրման գործին: Արդուիւյանը, Գրիգոր Խաղարկյանին գրած մի նամակում գրում է, որ «Աղայ Մինասն հաճեցաւ Թարգմանութիւն Մովսէսի Խորենացույն, և տպումն հայերէն և ռուսերէն իւր խաբըովն

1787 թվականին, Պետերբերգում, Գրիգոր Խաղարկյանի տպարանից լույս տեսած «Նղիշէ պատմագիրք»ի տիպոգրաֆերը:

«Վէմ գայրակզութեան (այսինքն՝ ակիզքն և պատճառ պատուման երկուց եկեղեցեացն Արևելականի և Արևմտականի), շարադրեցեալ յիւրայ Մենիադէսէ եպիսկոպոսէ...»:

1. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, ք. 24ա—բ:

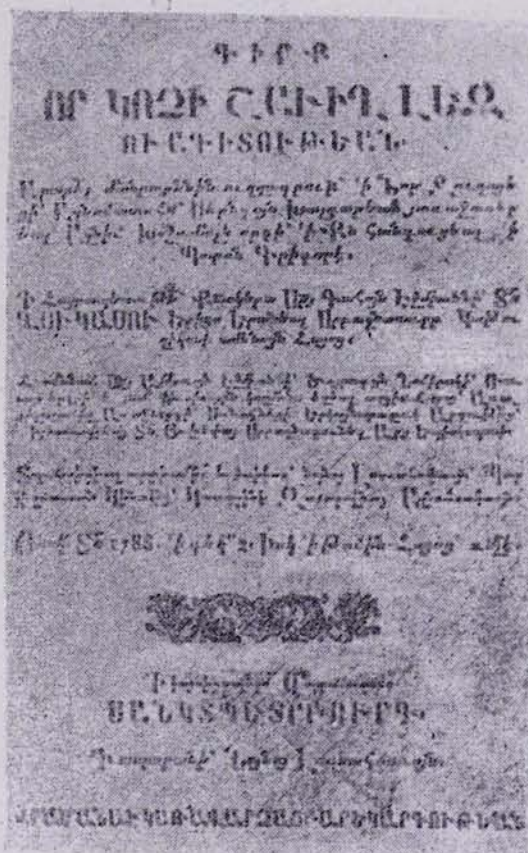
որ և ինքն գրեաց քեզ...»¹։ Բայց խորհնացու պատմությունը լույս չտեսավ, մեզ անհայտ ևեղող պատճառների հետևանքով։ Արդուժյանը դարձյալ իր մի նամակում նշում է, որ Գրիգոր խաղարկյանին աղարկել է նրա խնդրած «Եփրեմ խուրի»-ն, նաև «Պետրոս Թագաւորի համառօտ պատմութիւն»ը, որ «Պարոն Յարութիւն, Դաթեան Թարգմանեաց ի բարբառ մեր, ըստ խնդրոյ Թարեան աղա- յի որդւոյն, և ի մէնջ սրբագրեցաւ որքան և կարեցաք վերահասու լինել»։ Արդուժյանը հանձնարարում է «Տպել զվեց (600) հատ, երկու հարիւր հայերէն և ռուսերէն, իսկ շորս հարիւրն միայն հայերէն, որ արտաքոյ վի- ճակն իցէ գնալոյ...»²։ Վերոհիշյալ գրքերի տպման մասին էլ տեղեկութիւն չունենք. հավանաբար նյութական անպաստ դրու- թյունն է պատճառ դարձել, որ այդ կարևոր գրքերը, հակառակ Արդուժյանի և խաղար- կյանի մեծ ցանկութեան, չեն հանձնվել տպագրութեան։

Հակառակ Արդուժյան արքեպիսկոպոսի և Գրիգոր խաղարկյանի գերմարդկային ջան- քերի, տպարանը ընկնում է պարտքի տակ։ Արդուժյանը այլևս ի վիճակի չէ օգնելու. նա նկարագրելով Հովհաննէս Լաղարկյանին իր անձով վիճակի մասին, գրում է, որ ապ- րում է «տառապեալ կենօք, քաղցածնա- ցեալ... այս չէ իրաւունք, մինչև և՛ որ պար- տիւք ապրեմ...»։ Գրիգոր խաղարկյանին գրած նամակում նա գրում է. «Եթէ ես ունի- ցէի ինչ, սրտագլխոյն Աստուած գիտէ, որ ես զքեզ այլոց ապաստան չէի թողու, բայց ի ժողովրդենէ հատեալ կայ մուտ մեր և երեք տարի է ռոճիկս չտան, մնացեալ եմ ողորմե- լի»։ Նամակի շարունակութեան մեջ ասվում է, որ եթե կաթողիկոսը և ժողովուրդը ցան- կանան, և ինքը Կոստանդնուպոլսի դնա, ավելի օգտակար կլինի տպարանի գործին³։

Արդուժյան արքեպիսկոպոսը աշխատում է տպարանը դուրս հանել այս վիճակից. ան- ընդհատ նամակներ է գրում Ռուսաստանի, Կոստանդնուպոլսի և Հնդկաստանի հայերին ու աջակցութիւն խնդրում։ Նա ցանկանում է, որ իր մոտ լինի սիրելի խաղարկյանը. «Ո՛հ, թէ լինէիր ինձ մերձ գոնեա բոլոր մխի- Թարութիւն իմ դնելոց էի ի տպարանդ և դո-

վաւ բաւական մխիթարութիւն ընկալնելոց էի վշտացեալ սրտի իմոյ...»⁴։

«Որպէս դու նմանապէս և ես սիրահարեալ եմ ի տպարանդ այդ, և ցանկամ յառաջաց- ման դորին և յաջողութեան քոյ...»⁵, — այս- պէս էր գրում Արդուժյանը խաղարկյանին։ Ու նրանք մխիթարում էին մեկը մյուսին. նրանք նույնացել էին իրենց վանձ գաղա- փարներով ու նույն կարեքովոր վիճակով։ Արտասահմանից ստացված նամակները

1788 թվականին, Պետերբուրգում, Գրիգոր խաղարկյանի տպարանից լույս տեսած «Շա- փղ լեզուագիտութեան» գրքի տիտղոսա- բերքը։

խրախուսում էին նրանց։ Արդուժյանը գրում էր խաղարկյանին, որ «... ի Պոլսոյ մեծ և փոքր գրին մեզ ամենայնքն և տեղույդ գրեանցն խնդրեն»⁶։

Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուժյանը 1786 թվականի դեկտեմբերի 20-ին Գրիգոր

1. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձե- րագիր № 2949, ք. 6ա։

2. Նույն տեղում, ք. 27ա։

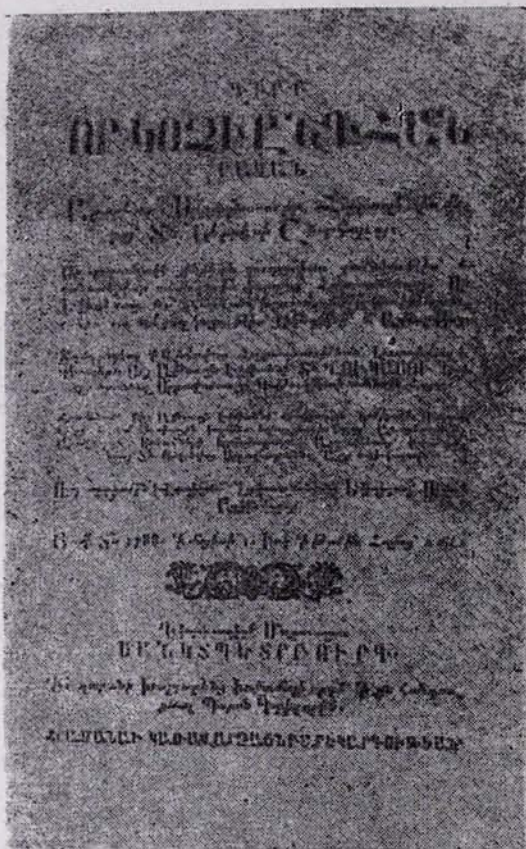
3. Նույն տեղում, ք. 26ա—բ։

4. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձե- րագիր № 2949, ք. 27բ։

5. Նույն տեղում, ք. 31ա։

6. Նույն տեղում, ք. 30բ։

հալղարյանին գրում է այն մասին, որ ինքը գրել է բոլոր ազգին մինչև Հնդկաստան և կհուսա, որ նրանք կօգնեն: Մի այլ նամակում, խորհուրդ է տալիս նրա տպագրած գրքերը Հնդկաստան ուղարկել՝ այնտեղ վաճառելու համար. «Եթե շնորհիւ Աստուծոյ մտցնելի Հնդկիս տպագրեալքն մեր, տպարանիս մեծ օգուտ է լինելոց ըստ հասարակ գրելոյն իմոյ առ նոսա, մանաւանդ Շամիր աղայէն»¹:

1788/9 թվականին, Պետերբուրգում, Գրիգոր Խալղարյանի տպարանից լույս տեսած Ներսես Շնորհալու «Ընդհանրական» տիպոգրաֆիկ բերքը:

ձեռագալում Արղուժյանը Պետերբուրգի հայկական տպարանը ծանր վիճակից դուրս բերելու համար առաջարկում է Խալղարյանին՝ տպարանը տեղափոխել Նոր-Նախիջևան: Նա խոստանում էր Խալղարյանի ընտանիքին Նոր-Նախիջևանում ձրի բնակարան տալ և Ֆյոկաական անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել: Նրա կարծիքով, նախ որ՝ Նոր-

Նախիջևանը զուտ հայկական կենտրոն էր և անհրաժեշտ էր մի տպարանի գոյությունը, իսկ Վերկորդի, որ այդտեղից ավելի հեշտ էր տպված գրքերը Կոստանդնուպոլիս և Հրեդկաստան ուղարկելու: Իր նամակում նա հայտնում է դարձյալ, որ տպագրած գրքերից «ընծայ առաքելի ի Պոլիս և ի Հնդկիս բարեկամաց մերոց վասն սիրահար առնելոյ նոցա նոր տպարանիդ, որում ամենեքեանք հաւանեալ են և սպասեն նորանոր գրեանց ստանալ»²:

Ստանալով Հովսեփ արքեպիսկոպոսի հրավերը նամակները, Խալղարյանը պատրաստվում է տեղափոխվելու Նոր-Նախիջևան, բայց հիվանդանում է և վախճանվում՝ թողնելով տպարանի վրա 12.000 ռուբլու պարտք: Նա մահանում է այն ժամանակ, երբ դեռևս Նիշիի տպագրությունը չէր ավարտված: Այդ երևում է Նիշիի վերջին էջից, որտեղ գրված է հետևյալը. «Ի վաղճանի յայտնի լիցի բարեպաշտ ընթերցողացդ, պատմագիրքս այս, մինչ ոչ էր ի կատար հասեալ տպելն, տէր և գործաւոր տպարանիս Նախ յիշեալ հեղահոգի պարոն Գրիգոր Խալղարեանն Զուղայեցի հանգեալ առ Քրիստոս յամի Տեառն 1787 ի օգոստոսի ութն, որոյ հոգեծին սիրելի որդի և ձեռնաստն աշակերտ, բարեբարոյ պարոն Մկրտումն, քաջաջան աշխատութեամբ ի հոգս տարեալ ըստ հեղինակին, աւարտ հասոյց, որոյ Տէր տացէ կարողութիւն և յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Ամէն»:

Խիստ ծանր է նշել այն ժամանակվա պայմաններում տպարան կազմակերպելը և մանավանդ հրատարակված գրքերի վաճառքից տպագրության ծախսերը ծածկելը: Իրավացի էր Խալղարյանը, երբ իր հրատարակած գրքերից մեկի հիշատակարանում գանգատվում էր ասելով. «Առ այս (տպարան հիմնելու համար)՝ Պ. Ա. Գ.) թէ որքան աշխատանս և ծախս արարաք՝ այն ամենայն ստուգապէս փորձողացն է յայտն: Սակայն այս բոլորը չէ. հայրենասեր և անխոնջ Խալղարյանը ոչ միայն իր ողջ հարձակումներն է ներդնում հայրենի գրքեր հրատարակելու գործում, այլև հաճախ միայնակ է կատարում ամբողջ տպագրության գործը:

Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուժյանը կրեմենշուկից 1787 թվականի անպտեմբերի 10-ին Պետերբուրգի հայ բնակիչ պարոն Փիլիպոսին գրած իր նամակում դառն կերպով ողբում էր մահը անխոնջ ու անձնվեր աշխատող հայրենասեր մշակին՝ Գրիգոր

1. «Փորձ», Տփլիս, 1881 թ., № 2, էջ 23:

2. «Փորձ», Տփլիս, 1881 թ., № 2, էջ 23:

Խաղարկյալն: Արդությանը իր այդ նամակում գրում է, որ բոթալի լուրը ստացել է. «...Նղաք կիսակենդան շնչալքաղ և հոգե-սպառ, յաղագս յանկարծ փոխեցման մեր պատուական ազիզ շան աղայ Գրիգորին, օրահաս անկեալ որպէս որդէմեռ հայր. կսկծմամբ մեծաւ մօրմօքիմ, և զաղիողորմ արտասուա միաւորեմ ընդ ձերդ դառնորակ արտասուաց և լամ զկորուստ անձին բարեկամին իմոյ և ասեմ. Ա՛յ երանելի, զիա՛րդ խափանեցար զառաջադրութիւն մեր, զիա՛րդ անկատար թողեր զփափագ սրտի իմոյ և զնացեր առ Քրիստոս. ո՛վ սկենուցու զհոգի քո, ո՛վ զանձն դնել կարեօք ի վերայ աղգին, ո՛վ բոլոր կեանս իւր ծախիցէ ի պատիւ նորայ. ո՛վ արդեօք սիրահար լիցի իբրեւ զքեզ, որ ի բոլոր կեանս իւր նախադաս համարիցէ զհաճաւտութիւն բոլոր ազգին քան զանձին իւրոյ հանգստութիւն: Այժմ առ քեզ ձայնեմ, ո՛վ ազիզ բարեկամ, ո՛վ աշխատաւոր և վըշտալի անձն. արի՛ ի նախիջեան, լի՛ց զփափագ իմ, արբո՛յ զպասեք իմ, յազեցո՛յ զբաղցս իմ, զոր ունէի առ գործարանդ այդ քե հաստատեալս և ապա հանգի՛ր ի տառապանաց քոց և ի յնրկանց: Արդ, դեռ չես ճաշակեալ ինչ զվայելչութիւն տաժանեալ գործոցդ, այլ հանապազ զգեհերմունս ընդ զանազան հոգոց, խառնեալ յարաժամ տանճանօք մաշեալս: Տո՛ւր ինձ ճաշակ ի քաղցր վաստակոցդ, որում հանդ աղականեմ և ապա դու ճաշակեա՛յ զվճիռն հասարակաց, ո՛հ, որ անժամանակ ածեր ինձ սուգ անդէպ ժամու, խափանեցեր զիմա առաջադրութիւն. և անդէն արարեր զիս և զբաղձանս իմ...»¹:

Արդության արքեպիսկոպոսի համար շատ ծանր կորուստ էր. նվիրված աշխատող իր սիրելի Գրիգոր Խաղարկյանի մահը, բայց նա հարվածների տակ կքողը չէր: Հայ ժողովրդի ազատագրման համար Արդությանի մշակած ծրագրերում մեծ տեղ էր գրավում ժողովրդի լուսավորության հարցը, և սրանից հետո էլ մենք տեսնում ենք, թե նա ինչպիսի մեծ եռանդով ու ամբողջ ոգով մաքառում է՝ կանգուն պահելու այդ տպարանը:

Սահակ վարդապետին իր գրած նամակում Արդությանը, ողբալով Խաղարկյանի կորուստը, նաև գրում էր, որ «Բերկրութիւն հոգւոյս Նդեալ էի ի տպարանս մեր, թէպէտ զզանազան ցաւ կրէի և զվնասս...»: Նկատի ունենալով հանգուցյալի թողած մեծ պարտքը, նույն նամակում Արդությանը խորհում է պարտքը հատուցելու միջոցների մասին և ապա ասում. «Մեծ ամօթ է մեզ հոգեկից Նդրայր, [որ] այնպիսի տպարանն ի

ձեռաց թողումք...»²: Գրում է, որ նա էլ օգնի աշխատանքներին:

Խաղարկյանը վախճանվելուց հետո, Վենետիկի Մխիթարյանները, որ վաղուց աչք ունեին նրա տպարանի վրա, փորձում են վճարել 3.000 թուման պարտքը և ձեռք բերել տպարանը: Սակայն Արդությանը երբ իմանում է այդ, անմիջապես Թադեոս վարդապետին ուղարկում է Պետերբուրգ՝ տպարանը պահելու, մինչև ինքը կկարողանա դրամ ձարի³:

Ներսես Շնորհալի

(Արտաճանված Պետերբուրգում Գրգոր Խաղարկյանի տպարանից լույս տեսած «Էնդհանրական»-ից)

2. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, Թ. 49ր:

3. Կոստանդնուպոլսեցի Թադեոս վարդապետ Մարուքյանը, որ իրեն համարում է Զաքարիա պատրիարքի աշակերտ, Ռոսաստան էր եկել Արդությանի հրավերով և Նշահակվել Ս. Խաչ վանքի վանահայր ու վանքում բացված դպրոցի ղեկավար: Հետագայում նա դառնում է սրբազանի անձնական քարտուղարը և նրա բոլոր ձեռնարկումների լավագույն աջակիցը: Ունեցել է հայկարանի համբավ: 1801 թվականին Հովսեփ արքեպիսկոպոսի հետ էջմիածին գնալիս, Թադեոս վարդապետը ճանապարհին հիվանդանում է և վախճանվում Ղզլարում:

1. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, Թ. 49բ—50ա:

«Իմ հոգան այժմ վասն պարտուցն է», — գրում է Արղուիսյանը աղա Փիլիպոսին: Նա նամակներ է գրում թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ արտասահմանի հայ գաղութներին և աջակցություն է խնդրում: Մոսկվայի հայերին դրած իր նամակում Արղուիսյանը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ տպարանը պարտքերից ազատվելուց և աշխատանքի անցնելուց հետո, ճրա շահով Նոր-Նախիջևանում դպրոց է բաց անելու, որ տպարանն ու դրպ-

Մոսկվայի հայ ազգային դպրոցի խորհուրդի անդամները և ուսուցիչները հաճախում են Նոր-Նախիջևանի տպարանը:

Ներսես Շնորհալի Աթոռի վրա բազմած
(Արտահանված Պետերբուրգում Գրիգոր Խաչատրյանի տպարանից լույս տեսած «Ընդհանրական»-ից)

րոցը, լուսավորության այդ երկու օջախները անբաժանելի կերպով կապված են իրար: Արղուիսյան արքեպիսկոպոսը իր այդ նամակում ասում էր. «... Զի ոչ դպրատունս առանց տպագրատան զհաստատություն կարէ առնել, և ոչ տպագրատունս առանց դպրատան՝ զմշտնջենալորություն, ապա հարկաւոր է զերկուան ի միասին յառաջացուցանել և Երկուցունց ի միասին թեկնուցեամբ՝ զերկոսին ևս կառավարել, և այնու դեղջիւր

իմաստութեան և իշխանութեան հայկազանցս ներ աստուածախնամ տէրութեանս այսմիկ բարձրացուցանել»¹:

Այս շրջանում հատկապես ծանր է եղել Արղուիսյան արքեպիսկոպոսի դրուժյունը. մի կողմից նա պարտքերի տակ ծանրաբեռնված է, իսկ մյուս կողմից իր առողջական դրուժյունն էլ խիստ վատթարացած: Ինչպես ինքն է գրում՝ նա տառապում է «քարի ցաւից և «մերձ է ի գերեզմանի»: Տպարանը պարտքերից ազատելու համար իր թափած երկարատև ջանքերը մաշեցնում են նրա հոգին. «Ի պատճառ այդմ տպարանի իմ կեանքս մաշեցաւ և մաշեալ լինելոց է, — գրում է Արղուիսյանը: Նա իրեն նմանեցնում է Գրիգոր Շղթայակրին, գիտե, որ միայն իրեն է վիճակված հատուցելու այդ պարտքը, ու նա մինչև վերջ չի ընկճվում: 1788 թվականի նոյեմբերի 1-ին Թադեոս վարդապետին հետևյալ ոգևորիչ տողերն է գրում. «... Սակա տպարանի առման և մեր լինելոյն լեր աննկրայ. զի տրպէս և քեզ խօսք եմ տունալ, եթէ յումեքէ օգնութիւն ևս ոչ գտանիցի այժմ, երկաթ ի պարանոցս ձգեալ մուրալոց էի վասն նորա, ուր մնաց, որ ազնիւ ժողովուրդ իմ, յայտնի և աստ օգնել և ձեռնտու լինել խոստանան»²:

Մոսկվայի հայ ազգայնակշիւթյունը ցանկանում է վճարել ամբողջ պարտքը, արն պայմանով, որ տպարանը փոխանակ Նոր-Նախիջևան հաստատվելու, փոխադրվի Մոսկվա: Ինչպես ասացինք, Արղուիսյանը հետևյալ կերպ էր պատճառաբանում տպարանի Նոր-Նախիջևան փոխադրելու իր ցանկությունը. ա) «... Նախ վասն բազմութեան նոցա (այսինքն Նոր-Նախիջևանի հայերը ի նկատի տունի:— Պ. Ա. Գ.) և զլուտ հայոց ազգ գոլոյն անխառն այլոց ի մէջ, որք ցյաւիտեան տեւել յուսամ»։ բ) «Վասն մերձ գոլոյն՝ Պոլսոյ, Անատոլիո և Ուտոմելու, ուր տպեալ գրեանք պարտին գոլ...»³:

Արղուիսյանի նպատակը պարզ էր. անհրաժեշտ էր տպարանի շահով դպրոց պահել Նոր-Նախիջևանում, որպեսզի տգիտությունից ազատվի հայ ժողովուրդը: Հետևաբար, նա ոչնչով չէր կարող զիջել իր ազգագուտ և միանգամայն ճիշտ եղող ծրագրից. հա թե ինչո՞ւ այդ նպատակի իրագործման համար նա կանգ չէր առնում նույնիսկ իր անձնական զարգեղենները վաճառելուց. այդ կապակ-

1. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, Թ. 58բ:

2. Նույն տեղում, Թ. 86ա:

3. Նույն տեղում, Թ. 96ա:

ցությամբ նա գրում է. «Եթե Մոսկովին ժողովուրդըն չկամեն մասնակցել... ինձ Աստուած ողորմելոց է, ամօթով լեմ մնալոյ. մէկ մատնիս ծախեցի, միւսըն ևս ծախեցի»¹:

Միայն պետք է համարել այն կարծիքները, որ իրր Արղուսյանին հաջողվել է շուտով հատուցելու տպարանի պարտքը. դեռևս 1790 թվականի օգոստոսի 26-ին Նախիջևանում տպված «Ողբք և հառաչանք» գրքույկում հիշվում են նորանոր նվիրատուների անունները, նշելով, որ «օգնութիւն արարին տպարանուց տպարանին»: Բայց այս բոլորը չէին խանգարում, որ խաղաղության տպարանը շարունակի իր տպագրական գործը: Կարճ ժամանակով հետաձգվում է տպարանի տեղադրման գործը Նոր-Նախիջևան այն պատճառով, որ ձրեք գրքեր էին գտնվում մամուլի տակ, իսկ մյուս կողմից էլ Ս. Նաչ վանքի շինությունը դեռևս ավարտված չէր, քանի որ Արղուսյանը հենց այդ վանքում էր տրոշել տեղափոխել տպարանը:

1788 թվականին լույս է տեսնում ռուսերեն լեզվի մի ձեռնարկ, որի հեղինակը մի հայուհի էր, Կղեոպատրա Սարաֆյան անունով, որ ըստ Լեոյի, գրող Մարիամ Գարագաշյանից հետո 18-րդ դարի երկրորդ կին գրողն է հանդիսանում: Ահա՛ Սարաֆյանի գործի վերնագիրը. «Գիրք ու կոչի բանալի գիտութեան: Ունի սա ընդ իւր մասնաւոր բառարան և սկզբունք քաղաքական ուսմանց, արարեալ և թարգմանեալ ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ, և ի Հայոց լեզուէ ի Ռուսաց բարբառ. Կղէօպատրայ դստեր առ ի Քրիստոս հանգուցեալ Մովսէսի Սարաֆեան, ի յօգուտ մանկանց և ամենից, որք ունին զկարօտութիւն և զպիտոյս: Մախիւք նոյնոյ Կղէօպատրայ հօր հանգուցեալ Մովսիսի»:

Կղեոպատրայի բառարանը մի բավականին սովոր հատոր է, որի մի մասը՝ հայերենից ռուսերեն, իսկ մյուս մասը՝ ռուսերենից հայերեն թարգմանություններ են: Գրքի սկզբում դրված են հայերեն և ռուսերեն այբուբեններ, այնուհետև բերված են միավանկ, երկավանկ և բազմավանկ բառերի օրինակներն ու նրանց պատասխանելու ձևերը, որից հետո սկսվում է բուն բառարանը, որտեղ տեղավորված են հատկապես այն բառերը, որոնք ամենից շատ են օգտագործվում խոսակցության մեջ: Վերջում կան առօրյա կյանքը ներկայացնող զանազան արտահայտությունների նմուշներ՝ թարգմանված հա-

յերենից ռուսերեն: Գիրքն ունի 16,5 × 19,5 սմ. մեծություն և բաղկացած է 3 թերթից + 285 էջերից:

Այս հաստարակությունից հետո, հազիվ մի քանի ամիս անց, դարձյալ 1788 թվականին լույս տեսավ ռուսերենի ռուսացման համար մի ներկրորդ ձեռնարկ, որի կազմակերպ հետաքրքիր պատմությունը մեջ է բերել նույն ձեռնարկի առաջաբանում Թադեոս վարդապետը: Ըստ այդ պատմության, տպարանատեր խաղաղությանը, նկատի առնելով Ղրիմի

ՄԵՐՈՍԿԱՅԻ ՄԱՇՏՈՑ

(Արտահանված Պետերբուրգում Գրիգոր խաղաղյանի տպարանից լույս տեսած «Ընդհանրական»ից)

Հայոց զաղթականության պահանջները, որոնք բնակեցված էին Ռուսաստանի հարավային նահանգներում և սերտ կապեր ունեին ռուս հասարակության հետ, անտեղյակ էին նրանց լեզվին, որոշում է հայերեն-ռուսերեն բառարան կազմել: Այդ նպատակով էլ ձեռնամուխ է լինում բառեր հավաքելու գործին, բայց աշխատանքը չվերջացրած վախճանվում է:

1. Հայկական ՍՍՏՊ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, Բ. 96ա:

Մինչ բառարանի գործը այսպիսի աննախանձելի վիճակի մեջ էր, ներսես Շնորհալու «Ընդհանրական»ը հրատարակելու համար Հովսեփ սրբազանի հրամանով Պետերբուրգ է գալիս Թադեոս վարդապետը: Այստեղ հալոյարյանի այրին՝ Կատարինե Զաքարովնան վարդապետին ցույց է տալիս ամուսնու գրած և գրատան անկոտնեերում ցաքուցքիվ ընկած բառարանի թերթերը և խնդրում նրան՝ «որքան կարելին իցէ՝ ի լրումն հասուցանել ի մի ժողովմամբ՝ զթերի և զանկատար զիղձ երանելոյն»: Թադեոս վարդապետը կարճ ժամանակամիջոցում հավաքում է բոլոր բառերը և այբբենական կարգով դասավորում: Գիրքն հրատարակելիս՝ վարդապետն այն անվանում է «Շափղ լեզուագիտութեան», Ձի ի բերանոյ իւրմէ՝ ունի բղխել զարդարութիւն ուղիղ տառացման բառից՝ և կանոնաւոր խօսակցութեանց, — գրում է վարդապետը, — զօրնա՝ և զողորմութիւն՝ ի ընդոսի իւրում կրել: Ծանապարհք բարեաց, և ամենայն շափղք սորա՝ խաղաղութեամբ: ... Զի ըստ շաղաքն հետոց ընթացողացն յառաջապոյն՝ տմի հանել զհետեւոյն ինքեան՝ ի յուղիղն և ի յարթունականն պողոտայ՝ կատարեալ իմաստից, պանծալի և պերճ բարբառոյն միտաց: Գիրքը լույս է տեսել Վարդապետ և Ժախիք՝ Մոյնոյ լուսահոգոյն՝ պարկեշտասակ կենակից՝ Կատարինե Զաքարովնայ ազնուուհւոյն: Կատարինեն առաջին հայտնին էր իբրև հրատարակչուհի: Գիրքն ունի $13,5 \times 19,5$ սմ. մեծութիւն և բաղկացած է ԺԲ + 156 էջերից:

«Շափղ լեզուագիտութեան» ձեռնարկի վերջում դրված է ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը հայերեն և ռուսերեն լեզուներով. թարգմանիչը դարձյալ հանգուցյալ Գրիգոր Խալոյարյանն էր. դրանով նա նպաստակ է տնեցել ճառ ի տալ առիթ սիրոյ՝ երկոցոնց մանկանց եկեղեցւոյ:

Պետերբուրգում Խալոյարյանի տպարանից լույս տեսած ամենավերջին գիրքը՝ ներսես Շնորհալու «Ընդհանրական»ն է, և որը այդ տպարանի լավագույն հրատարակութիւններից մեկն է: Գրքի տիտղոսաթերթում նշված է. «Առաքելաշափղ առաջնորդի՝ Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղուծեանց՝ իշխանագնեայ Տեառն Յովսէփայ Սրբազնագունեղ Արքեպիսկոպոսի, որոյ արդեամբն իսկ տպեցաւ ի յօգուտ մանկանց Եկեղեցւոյ՝ սիրելի Ազգին իւրոյ»:

Արղուծեան արքեպիսկոպոսը մեծ նվիրվածութեամբ է մասնակցել ներսես Շնորհալու սույն գրքի հրատարակման աշխատանքներին, քանի որ այդ գիրքը առաջին անգամն էր, որ լույս էր տեսնելու և մատչելի էր դառ-

նալու ընթերցող հասարակութեանը. այդ մի մեծ նվաճում էր հայ տպագրութեան համար: Այս կապակցութեամբ 1790 թվականին Նոր-Նախիջևանում հրատարակված «Ողբք և հառաչանք» գրքույկի հիշատակարանում ասված է. «Որպիսի է լուսասփիւն այն սքանչելին մատեան Սրբոյ Հօրն մերոյ ներսիսի Շնորհալոյ՝ տիեզերահռչակ հայրապետի՝ Ընդհանրական ամուսնեալ, որ յետ վեց հարիւր քսան և մի ամ՝ ընդ գրուսնաւ մնալոյն՝ լուսատու դամբարտոյն այնմիկ, հազիւ թէ՝ ի ձեռն տոյն ազգաշահ գործոյս՝ ի լոյս ընծայեցաւ տպագրութեամբ բարձրացեալ ի յաշտանակաւ»:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցւոյ պաշտպանութեանը նվիրված ներսես Շնորհալու այդ ամենման գրքի հրատարակումը մեծ նշանակութիւն տնեւր առանձնապես այդ ժամանակի համար: Սփյուռքում ցրված և օտար եկեղեցիների կողմից հաճախ հերձված անվանված հայորդիների համար այդ մի նոր ուժեղ զենք էր, որով նրանք պաշտպան պետք է կանգնեին իրենց հարազատ Մայր Եկեղեցւոյ կողմից դարերից ի վեր սրբագործված սուրբ խորհուրդներին:

Արղուծեանը իր մի շարք նամակներով թելադրանքներ էր անում Թադեոս վարդապետին «Ընդհանրական»ի տպագրելի թղթի, կիշենների, հիշատակարանի բովանդակութեան և տեխնիկական ամենամանր հարցերի մասին. նա մի տեղ գրում է. «Շնորհալոյ ներսես և թագն ուղղել տացես և յառաջի նորայ պատշաճաւոր ոտանաւոր դնիցես» և այլն: Թեև «Ընդհանրական»ի տիտղոսաթերթի վրա տպագրման որպես թվական հիշատակված է 1788 թվականի մայիսի 1-ը, բայց իրականում նա լույս է տեսնում 1789 թվականին: Այդ մասին է վկայում Արղուծեան արքեպիսկոպոսի կողմից 1789 թվականի ապրիլի 3-ին Թադեոս վարդապետին գրած մի նամակը, որտեղ հետագա տողերով ողջունում է նրա լույս ընծայումը. «Ընկալայ զփափաքելին իմ և զհարկատուն ազգին մերոյ և զպտուղ աշխատանաց քոց զմէկ հատ Ընդհանրականն, լիալի սրտիւ նախ Գոհացայ զողորմութեանցն Աստուծոյ, որ արժանացոյց մեզ տեսանել զաւարտ նորին, և ապա շնորհակալեցայ զանդու աշխատութեանէ քումմէ և զջանից և ամենայն ինչ ճարտարամտութեամբ զարդարելուն. Փրկիւն մեր վարձատրեալ զքեզ շնորհիւ իւրով փայլեցուցէ զքեզ... քաղցր է ինձ դրութիւն նորին և կազմն»:

1. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, ք. 119ա:

«Ընդհանրական»ի սկզբում դրված է Հովսեփ արքեպիսկոպոսի մի ընդարձակ առաջաբանը: Գրքում կան մի շարք հաջող նկարներ Ներսես Շնորհալու (2 հատ), Մեսրոպ Մաշտոցի, Տիրամոր և Հիսուսի, «նշանք թագաւորացն Հալոց» և Հովսեփ արքեպիսկոպոսի կնիքը: Գիրքը սլաւոնական է նաև Ներսես Լամբրոնացու «Դրուատ պատմագրաբար ի յաստուածահրաւէր փոխումն»՝ Սրբազնասուրբ Հայրապետին մերոյ՝ Տեառն Ներսէսի Կրայեցոյ» վերնագրով գրութիւնը: Հիշատակարանում տեղեկութիւններ կան Գրիգոր Խաղարյանի տպարանի վերջին անցքերի, տպարանի ունեցած պարտքի, Արղությանի շինարարութիւնների, ազգատոհմի և զինադրոշմի, Թադեոս վարդապետի գործունեության մասին: Հիշատակարանի վերջում խոսվում է նաև «լուսահողմի Խալդարեան պարոն Գրիգորի՝ ղհոգեծին զաւակն և զձեռնաստեղծ հարազատն»՝ Մկրտում Աստվածատրյանի մասին, որն իր պատանեկության տարիներին սկսած մեծ աշխատանք է տարել տպարանում՝ «թէ՛ ի ձուլելն, թէ՛ ի հարթելն, թէ՛ ի շարելն և թէ՛ ի ցրտելն զկապարեայ տառան»: Գիրքն տւի 17,5 × 23,5 սմ. մեծութիւն և բաղկացած է ԺԶ—336 էջերից:

Պետերբուրգում հրատարակված վերոհիշյալ երեք գրքերի վրա էլ, ի պատիվ տպարանի բազմաշխատ հիմնադրի, հիշել են նրա անունը այսպես՝ «ի տպարանի Խալդարեան Խօջամալի տրդի ի Քրիստոս հանգուցեալ Գրիգորի»:

1790 թվականի հունվարի 4-ին Տեւր Ստեփանին¹ իր գրած նամակում Արղությանը

ալեւում է, որ վարդապետ է ազատել տպարանը: Նա գրում է. «...Ելեալ զնացի ի յԱշտարխան և ի Ղլար, անդ՝ առ մերձաւորս բանիւք և առ հեռաւորս գրով օգնութիւն խնդրեցի, հազիւ թէ ԴՃ (400) թուման ժողովեցաւ: ԳՃ (300) թուման ևս ի տանէս վաճառեցի ինչ ինչ: Զերեք հարիւրն տուի, ԹՃ (900) թումանին սանադ և զամին տուեալ ազատեցի տպարանն»²:

Արղությանի մի քանի այլ նամակներից ևս երևում է, որ նա, իրոք, զնացել է Աստարխան և Ղլար, դիմել է տեղի հարուստներին, դրամ է հավաքել, երեք հարյուր թուման ևս ինքն է դրել, վճարել պարտքը և ազատել տպարանը: Իսկ այս ամենը վկայում է այն մասին, որ հանձին Արղությանի մենք ունենք լուսամիտ մի հոգեւորական, որը քաջ գիտակցելով տպագրության նշանակութիւնը հայ ժողովրդի զարգացման գործում, արել է կարելին՝ թույլ շտալու Ռուսաստանում ստեղծված հալկական տպագրության գործը խափանելու: Ահա այս շրջանին է, որ Արղությանը տպարանը տեղափոխել է տալիս Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը:

Այս կապակցութեամբ անհրաժեշտ է պարզաբանել մի հարց ևս— Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը ի՞նչ նպատակով է տպարանը տեղափոխում Նոր-Նախիջևան և ի՞նչ նոր հեռանկարներ էր կապում նա այդ տպարանի հետ:

Այս հարցը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է մի հետադարձ ակնարկ դնել իր ժամանակի հայկական կյանքի և քաղաքական անցուղարձի վրա:

2. «Արարատ» տմազիր, Վաղարշապատ, 1888 թ., էջ 360:

(Շարունակելի)

1. Ստեփան քահանան կոստանդնուպոլսեցի էր: Նա Դրիմի հայ գաղթականների հետ եկել էր Նոր-Նախիջևան և այստեղից, Հովսեփ արքեպիսկոպոսի կարգադրութեամբ, որպես նվիրակ ուղարկվել էր Հեղկաստան: